

BIBLIOTECA TÀRRACO D'ARQUEOLOGIA

EL MÓN FUNERARI DE TÀRRACO

REALITAT ARQUEOLÒGICA, ANTROPOLÒGICA
I PALEOPATOLÒGICA

Josep Giné i Gomà

Fundació Privada Liber

Amb la col·laboració de:

Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, núm. 7

Autor: Josep Giné i Gomà

Traducció a l'anglès: Lisa Mann

Fotografies: J. Giné i CODEX

Edita: Fundació Privada Liber. 2011

liber@fundacioliber.org

Producció: Diggraf edicions

ISBN: 978-84-614-9375-3

Dipòsit legal: T-347-2011

ÍNDEX

9	NOTA PRELIMINAR
11	PRESENTACIÓ
13	CONTEXTUALITZACIÓ DELS JACIMENTS ESTUDIATS Judith Ciurana Josep M. Macias
31	INTRODUCCIÓ
35	L'OS ANTIC Fractures Osteomielitis Malalties degeneratives Malalties hereditàries Malformacions congènites Malalties adquirides Tumors
43	L'EXCAVACIÓ
45	EL LABORATORI Determinació de l'edat Determinació del sexe Antropometria física Variabilitat anatòmica Anàlisi dental
51	CASOS
71	REFLEXIONS
75	AGRAÏMENTS
77	TEXTOS RECOMANATS I BIBLIOGRAFIA BÀSICA
81	CATÀLEG D'IMATGES
133	TRADUCCIÓ AL CASTELLÀ
203	TRADUCCIÓ A L'ANGLÈS
271	TÍTOLS PUBLICATS PER LA BIBLIOTECA TÀRRACO D'ARQUEOLOGIA

CONTEXTUALITZACIÓ DELS JACIMENTS ESTUDIATS

Morir i reposar a Tàrraco

“Enterra’m com més aviat millor, perquè pugui passar les portes de l’Hades. Lluny em rebutgen les ànimes, les ombres dels difunts, i no em deixen barrejar-m’hi enllà del riu, sinó que vaig així vagarívol per la mansió de portes espaioses de l’Hades.”

(Hom. Il. 23.71-4)¹.

Amb aquestes amargues paraules es queixava l'ànima infeliç de Pàtrocle quan Aquil·leu, enmig del seu visceral dol, es negava a enterrar el cos del seu amic. Sense la celebració d'uns funerals adients i el que era més important, sense l'acompliment d'un ritual específic, l'ànima del difunt no podia abandonar el món dels vius i passar a l'altra riba. Els textos literaris llatins van plens d'històries de fantasmes i d'ànimes en pena que reclamen als vius que els sigui atorgat un enterrament digne per així deixar de vagar per la terra². No era, però, només la por a una ànima ressentida allò que impulsava els vius a celebrar els rituals funeraris preceptius. Tot i que no podem calibrar-ho, els sentiments i el sentit del deure envers familiars i amics (la virtut de la *pietas*) degueren tenir un paper preeminent en la celebració dels *funera*. De fet, els epitafis funeraris d'època romana procedents de les àrees funeràries de Tàrraco testimonien àmpliament com són els membres de la família nuclear aquells que s'encarregaven de commemorar la memòria del difunt i, per extensió, costejar els seus funerals. Als epitafis apareixen mares, pares, germans i germanes, fills i filles i, fins i tot, avis i tiets. Tot i que aquests textos es basen molt sovint en estereotips i presenten un alt grau de formulisme, hom no pot negar que siguin només paraules buides. En un d'aquests llargs epitafis una vídua s'acomiada del marit amb aquestes paraules: “Si els Manes tinguessin seny, se m'haurien endut a mi, l'es-

1 Homer: La Ilíada, introducció, traducció i notes de Joan Alberich i Mariné, L'Esparver Clàssic 19, Edicions de la Magrana, Barcelona. 2002.

2 Eren molt nombrosos els relats populars sobre els esperits que intervenien al món dels vius sota la forma de fantasmes i aparicions nocturnes. Per exemple, l'obra *Philopseudes* de Lucrà és una antologia d'històries d'aquest tipus. Altres autors com Plini el Jove explica la llegenda d'una casa maleïda on havia estat enterrada la víctima d'un assassinat. Un cop l'esquelet fou descobert i els déus Mans pacificats, el fantasma deixà de molestar els vius (Epist.7.27). Suetoni també ens parla del vagarejar del fantasma de Cal·lígula, que va ser inhumat d'amagat en un jardí, que no s'interrompé fins que una de les seves germanes l'exhumà i el diposità en un sepulcre (Cal. 59).

posa. Quin sentit té ja viure? Ja no vull veure més la llum. He perdut la meua dolça llum quan jo t'he perdut a tu, espòs. Si les llàgrimes serveixen de res, deixa't veure en els meus somnis. Aquesta casa sola per tu... Per sempre més, adéu, estimadíssim espòs meu" (Alföldy. 1975, 228).

Quan la mort arribava a una casa, la família del difunt era considerada impura, *funesta*. Es tractava d'un passatge difícil ja que la desaparició d'un individu afectava tota la comunitat. A partir d'aquell moment s'endegaven un seguit de gestos simbòlics que tenien com a objectiu gestionar aquest desequilibri. La declaració de la defunció per part del cap de casa (*funus agnoscere*) derivava a tot un seguit de cerimònies purificadores. S'havia de purificar la casa, la família, els presents, els déus de la llar, tot allò que havia estat contaminat per la vista o el contacte amb el cadàver. Els homes es deixaven créixer la barba, les dones anaven amb el cap descobert i la cabellera desordenada. Fins a cert punt, el món es capgirava: la deixadesa dels vius contrastava amb el difunt, el qual era netejat, perfumat, vestit amb el seu millor vestit i coronat amb flors, en una imatge de bellesa eterna i irreal (Scheid. 1984. 123). Durant la processó que transportava el mort a la seva tomba, es portaven candeleres i llànties a ple dia; es cantava i es tocava música per ofegar el silenci de la mort. Les àrees sepulcral estaven ubicades sempre fora muralles i ben a prop de vies freqüentades. Així, els difunts estaven sempre presents en la vida dels vius. Les necròpolis, doncs, eren l'avantsala de la ciutat. El ritual dels funerals culminava amb les cerimònies de la sepultura i del banquet funerari. És difícil disposar d'una descripció precisa dels rituals que hi tenien lloc, ja que les fonts antigues són bastant contradictòries. Sabem que eren tres els rituals que s'acomplien al sepulcre: l'enterrament, el sacrifici de la *porca praesentanea* i el banquet funerari. La sepultura no era efectiva fins que el mort, incinerat o cremat, havia estat cobert de terra (Cic. Leg. 2.57). Aquesta era la primera condició necessària per tal que la família deixés de ser funesta. Tot i això, només el soterrament del difunt no era suficient: s'havia de celebrar el sacrifici de la porca a Ceres (Verg. Aen. 3.67-68). Posteriorment es celebrava la cena ferialis on les carns del sacrifici eren repartides entre els vius i els morts. Els recipients utilitzats eren cremats o, segons un passatge de Properci, destruïts (Prop. 4.7.34).

Les fonts textuais ens proporcionen una imatge fixa del ritual que no és real. Al món romà no existí una manera unificada de celebrar els funerals, ja que no existia una classe sacerdotal que els definís o regís. L'arqueologia funerària posa de relleu la riquesa de les variants regionals i el pes de les tradicions familiars en moltes necròpolis de les províncies. Tradicionalment, el nostre coneixement del ritual funerari romà ha estat molt marcat per les fonts escrites en detriment de les evidències arqueològiques. Per una banda, l'estudi de les fonts escrites ha permès inserir els funerals i el culte als morts en un quadre més general. No obstant això, la gran majoria d'aquestes indicacions corresponen a Roma en un període molt concret comprès entre el segle I aC i els primers segles de l'imperi. Les fonts literàries ens expliquen entre poc i res sobre les pràctiques funeràries de la resta d'Itàlia i de les províncies. Aquest panorama

contrasta amb el major coneixement que avui en dia tenim dels rituals i les necròpolis a nivell arqueològic (Scheid 2008, Reichert 2001, Pearce *et alii* 2000).

L'estudi de les àrees funeràries de Tàrraco no només permet conèixer millor els rituals desenvolupats en aquestes àrees cementirials, conèixer la seva organització interna i la seva evolució al llarg del temps. Les evidències funeràries són, a més, molt útils a l'hora d'estudiar les estructures socials i aspectes demogràfics d'aquestes comunitats.

Antigament el principal focus d'interès de les àrees funeràries es limitava a les inscripcions, l'arquitectura sepulcral i al tipus de tractament del cadàver (inhumació/incineració). Actualment les informacions registrades en l'estudi de les necròpolis en època romana concerneixen molts més aspectes relacionats amb els rituals i els gestos funeraris. Paral·lelament, altres disciplines com la paleopatologia o l'arqueozoologia s'han afegit a aquests estudis. Així, l'arqueologia funerària s'ha enriquit amb l'aportació de diverses tècniques analítiques que ofereixen moltes dades que ajuden a complementar el context arqueològic –la datació històrica i l'escenari urbanístic– en què apareixen. I ens podem aproximar a aquesta realitat des de molts vessants tot cercant respostes que la documentació textual o la pròpia troballa de l'arqueòleg no poden respondre. Però sortosament l'augment de la interdisciplinarietat de l'arqueologia nodrint-se de nombroses tècniques analítiques ofereixen moltes dades que complementen el context arqueològic –la datació històrica i l'escenari urbanístic– en què apareixen. D'aquesta forma podem arribar, cada cop més, a precisar la data de defunció de l'individu, a conèixer part de les seves últimes ingestes, a caracteritzar llur genètica, i, mitjançant l'estudi de les restes òssies, a identificar aspectes socials, culturals o alimentaris de la població romana. Podríem elaborar una llarga llista d'aspectes estudiabls que només faria que reflectir l'enorme potencialitat de les restes humanes que s'exhumen contínuament en la nostra ciutat i en l'antic *territorium* o *ager tarraconensis*.

L'amic Giné representa un col·lectiu de professionals aliens a l'arqueologia que en els darrers anys s'han aproximat a la nostra pràctica. Primer encuriosit i després apassionat, ens mostra com la seva visió, que inclouríem en la paleopatologia *sensu stricto*, aporta nombroses observacions que s'escapen a la visió humanística de l'arqueòleg i que ens ensenyen a veure les nostres troballes com una font inesgotable de dades científiques. A més a més, aquest tipus d'aproximacions humanitzen la nostra feina, ja que més enllà dels nostres objectius historicistes ens diu que també estem tractant amb persones o, com diria en Josep, pacients que no es queixen.

Aquesta breu aportació³ pretén oferir una visió general ràpida del panorama funerari de Tàrraco, la porta d'entrada de Roma a Hispània i també, durant tres segles, la capital de província més extensa de tot l'Imperi. (Figura 1. Plànol 1)

Intervenció	Àrea	Cronologia	Morts
C. Francesc Bastos (tram entre el c. Eivissa i el c. Manuel de Falla) (1994)	Suburbi occidental	I aC - IV dC	12
C. Hernández Sanahuja, 2-4-6 (2007-2008)	Perifèria septentrional	I aC - IV dC	2
C. Sant Antoni Maria Claret, 2 (2009)	Perifèria septentrional	I - II dC	6
C. Robert d'Aguiló, 38 (1984)	Suburbi oriental	I - II dC	21
C. Robert d'Aguiló (1978-1979)	Suburbi oriental	I - II dC	4
C. Robert d'Aguiló (1997)	Suburbi oriental	II - III dC	13
Camí dels Cossis, 9 B (2001-2002)	Suburbi oriental	I - III dC	12
C. Antoni Company i Fernández de Córdoba, 11 (2004)	Suburbi oriental	I - III dC	26
C. Antoni Company i Fernández de Córdoba, 7 (2006)	Suburbi oriental	I - III dC	12
Camí de la platja dels Cossis (1998)	Suburbi oriental	Fi I - inici III dC	37
Camí dels Cossis 9 B (2001-02)	Suburbi oriental	I - III dC	12
C. August, 51 (2006)	Perifèria septentrional	I - IV dC	3
C. Manuel de Falla, 22 / C. Francesc Bastos, 24 (1995)	Suburbi occidental	I - V dC	23
Av. Ramon y Cajal, 82-84 / pg. Independència, 17 (1994-1996)	Suburbi occidental	I - V dC	172
C. Felip Pedrell, 4 (1999)	Suburbi occidental	I - VI dC	4
Amfiteatre (1988)	Suburbi oriental	I - VI dC	35
C. Felip Pedrell, 10-12 / Av. Vidal i Barraquer, 44-46 (2005)	Suburbi occidental	I - VII dC	33
C. Robert d'Aguiló, 32 (1997)	Suburbi oriental	II - III dC	13
Av. Prat de la Riba, 9 (2002-2003)	Suburbi occidental	II - IV dC	27
C. Eivissa 22 (1997)	Suburbi occidental	Inici III - fi IV dC	16
Necròpolis de Pere Martell (1969)	Suburbi occidental	III - IV dC	46
C. Manuel de Falla (2002)	Suburbi occidental	III - IV dC	20
C. de Pere Martell, 20 (1978)	Suburbi occidental	III - IV dC	8
C. de Ramón y Cajal / Av. Roma (Parc de la Ciutat / Quintà de Sant Rafael) (1987)	Suburbi occidental	III - 450 dC	97
Av. Juan Antonio Guardias, 17 (2002) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	III - V dC	61
Av. Josep Gramunt Subiela, 41-53 / C. Lluís Domènech i Muntaner, 18-32 / Av. Juan Antonio i Guardias, 60-62 (1992/93) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	III - V dC	372
Av. Josep Gramunt Subiela, 41-53 / C. Lluís Domènech i Muntaner, 18-32 / Av. Joan Antoni i Guardias, 60-62 (1992/93) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	III - V dC	136

³ Una reflexió més àmplia sobre els aspectes que es tracten, la trobareu a Gurt/Macias, 2002; Macias, 2008; Ciurana/Macias, 2010. Quant a la documentació planimètrica, podeu consultar Macias *et alii*, 2007, disponible a <http://oliba.uoc.edu/icac/llobres/tarraco/>.

Av. Josep Gramunt Subiela, 41-53 / C. Lluís Domènech i Muntaner, 18-32 / Av. Joan Antoni i Guardias, 60-62 (1991) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	III - V dC	6
C. Sant Auguri, 1-9 (1995)	Perifèria septentrional	IV - VI dC	6
Necròpolis de Sant Frutuós (1925-1934)	Suburbi occidental	III - VI dC	2041
Av. Prat de la Riba - Av. Ramon y Cajal (1994)	Suburbi occidental	Fi III - 450 dC	234
C. Manuel de Falla, 10 / Av. Vidal i Barraquer, 40-42 / C. Felip Pedrell, 13 (2001)	Suburbi occidental	IV - VI dC	12
C. Sant Auguri, 1-9 (1995)	Perifèria septentrional	IV - VI dC	6
C. l'Alguer, 5 (1998)	Suburbi occidental	325 - 450 dC	4
C. Pere Martell, 15 (1998)	Suburbi occidental	V - VI dC	91
Av. Joan Antoni Guardias, 64- 70 / C. Lluís Domènech i Montaner, 1-13 (1997) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	V - VI dC	68
Av. Joan Antoni Guardias, 15 (2000) - Mas Rimbau	Perifèria septentrional	Indeterminat	9

Llistat d'excavacions arqueològiques amb restes humanes documentades fins l'any 2009 a la ciutat de Tarragona. (Figures 2 i 3. Plànols 2 i 3 respectivament)

1. Les primeres àrees funeràries de Tàrraco (segles II-I aC)

A l'entorn de l'any 100 aC, Tàrraco estava desenvolupant-se a imatge d'una ciutat romana. Els terrenys propers a l'antic *oppidum* ibèric varen ser urbanitzats a través d'una extensa retícula regular definida per *insulae* d'1 per 2 *actus*. Paral·lelament es construï un gran col·lector o *cloaca maxima* que travessava longitudinalment la ciutat resseguint un barranc natural que, gràcies a Hernández Sanahuja, sabem que prové de la part superior del cim tarragoní. Durant la segona meitat del segle II aC també es dugué a terme la segona fase constructiva de les muralles, fet que comportà una ampliació ostensible del *pomoerium* i, suposem, que també fou el moment de la primera gran transformació del *portus tarraconensis*. Aquesta ciutat en transformació necessitava un nou centre i així es donà pas a la construcció del *forum*, cor de la vida cívica dels habitants de Tàrraco.

Els espais de la comunitat cívica es configuraren paulatinament intramurs. Però, quins eren els espais que els morts ocupaven en època republicana? Comptem amb escasses evidències sobre els usos i costums funeraris a la ciutat durant el segle II aC i corresponen principalment a inscripcions⁴ i elements de decora-

⁴ La inscripció funerària llatina més antiga de Tàrraco correspon a l'epitafi de *Cn. Lucretius*, fill de Luci, de la tribu *Scaptia* (RIT 12). L'epitafi en qüestió ha estat datat pel professor G. Alföldy de finals de segle II, inicis del I aC (Alföldy 1975). Segons B. Ariño (2008, 155-156) el difunt, que formava part de la tribu *Scaptia*, molt rara a Hispània, seria ciutadà romà ja que la tribu a la qual eren adscrits els nous ciutadans hispans era la *Sergia*.

ció arquitectònica poc rellevants. Tots, però, provenen del suburbi occidental de la ciutat, en aquell sector delimitat a l'est per les muralles de la ciutat republicana, al nord per la línia de costa i a l'oest pel riu Francolí. Estem a la fase incipient de la gran ciutat romana i que, des del seu port, s'anà expandint fins assolir, ja en el segle II dC, una extensió aproximada de 80-90 hectàrees. La ciutat republicana mira al mar i a les planícies al·luvials del riu Francolí, per la qual discorria la estratègica via de penetració militar cap a l'interior de la Península i on hi havia les fèrtils terres que alimentaven ls ciutadans.

Per aquesta àrea transcorria una via, possiblement ja existent en el període ibèric, que gaudiria d'una llarga pervivència i que coincidiria probablement amb el camí medieval de la Fonteta i l'actual carrer Eivissa. Poca cosa sabem, quasi res, de les necròpolis i usos funeraris dels ibers que habitaren *Tarrakon/Kese* abans de l'arribada dels romans. Quan els primers itàlics s'instal·laren a la ciutat ubicaren els seus epitafis i sepulcres monumentals a la vora de la via més freqüentada i principal en aquell moment, la via de la Fonteta. Aquells individus indígenes romanitzats imitaren les maneres romanes com a element de prestigi i d'inclusió social. No obstant això, no renunciaren totalment a la seva identitat i proposaren una imatge culturalment híbrida a través dels seus sepulcres. Una bona mostra d'aquest fenomen són els epitafis bilingües en alfabet llatí i iber⁵.

En aquest mateix moment cronològic corresponen tres incineracions dipositades a l'interior de *kalathoi* que foren descobertes a les proximitats del c. de Felip Pedrell i a l'Av. de Ramon y Cajal (Otiña/Pociña. 2005; Mir. 2000). Són els tres únics vestigis coneguts sobre la praxi funerària en època republicana i alhora són les primeres evidències del ritual de la *crematio* a la ciutat. Es tracta de tres

incineracions que presenten característiques comunes. En totes tres, les cendres del difunt foren col·locades a l'interior d'un *kalathos* ibèric amb decoració geomètrica pintada. Per protegir les cendres es col·locà damunt l'àmplia boca de l'urna un plat de vernís negre campaniana A (tipus Lamboglia 36). Dues de les urnes havien estat dipositades al fons d'una petita fossa excavada a la roca, mentre que la tercera fou col·locada dins un petit forat fet en un estrat sorrenc que cobria la roca. Els tres difunts havien estat incinerats segons el ritual romà de la *crematio* i les cendres col·locades dins d'una urna. A l'interior d'una de les fosses i al voltant d'una de les urnes es localitzaren tres unguentaris ceràmics que presentaven marques d'haver estat en contacte amb el foc⁶.

5 RIT 9, 18. Destaca un fragment arquitectònic amb un capitell corinti i part d'un arquitrav amb la inscripció ibèrica: [---]NEI / Jban). Tradicionalment s'havia atribuït aquest element arquitectònic a un hipotètic temple d'Apol·lo. Últimes interpretacions des de l'anàlisi de l'arquitectura defensen una nova interpretació. Ch. Berns (2008) considera que ens trobem davant d'un fragment arquitectònic corresponent a l'angle d'un monument funerari turiforme d'època republicana.

6 Aquestes dades han estat subministrades per l'investigador Jordi López, que ha estudiat els materials i en prepara la seva publicació en breu.

Aquestes tres incineracions palesen la implantació de les formes rituals romanes, si bé s'utilitzà com a contenidor funerari un vas típicament indígena, una elecció lògica si tenim en compte que els contenidors ceràmics que s'utilitzaven eren molt humils i els *kalathoi* degueren estar àmpliament comercialitzats en aquell moment⁷. També és possible que ens trobem davant un fenomen d'hibridisme cultural semblant al que reflecteixen les inscripcions bilingües. Tenint en compte tot això és extremadament difícil aclarir si ens trobem davant dels sepulcres d'individus procedents d'Itàlia o es tracta d'indígenes romanitzats.

A partir del segle I aC, sobretot durant la segona meitat, el panorama funerari canvia notablement. Es registra un augment significatiu tant d'epitafis en pedra com d'elements de decoració arquitectònica pertanyents a sepulcres monumentals. Durant aquest període es documenten encara epitafis bilingües, però també es fan més freqüents aquelles inscripcions que commemoren individus de la classe lliberta. Destaquen alguns epitafis que representen veritables llistes d'individus que depenen d'un mateix *patronus*⁸. Moltes de les inscripcions datades en el segle I aC estan gravades en blocs de pedra local, fet que evidencia que formarien part de murs i estructures amb cert caràcter monumental. Per altra banda, també existeixen suports epigràfics més humils, com ara les esteles d'extrem arrodonit⁹.

Aquest *boom* funerari, sobretot a nivell monumental, que es registra a la zona del camí de la Fonteta, s'explica sobretot pel moment dolç que viu la ciutat. Per una banda, Tàrraco s'havia convertit en colònia de mà de Cèsar a l'entorn de l'any 49 aC. Les elits tarraconenses ocupen el seu espai dins el nou ordre. És en aquest període quan apareixen les primeres inscripcions honoràries (Alföldy. 2001, 63). En el darrer quart del segle I aC es desenvolupa una important fase edilícia per a la ciutat: als peus del turó de Marina, en el lloc que posteriorment serà ocupat pel teatre, es basteixen magatzems portuaris que palesen la vitalitat i dinamisme del port de Tàrraco. Aquesta fase expansiva culmina amb el principat d'August, quan Tàrraco esdevingué, per convalescència de l'emperador, seu de l'Imperi durant dos anys i també capital de la *prouincia Hispania Citerior*. A partir del canvi d'era i amb el regnat dels emperadors julioclaudis s'inicià un període d'esplendor econòmic, de creixement demogràfic i, sobretot, d'influència política a Roma de les elits tarraconenses que tenen el seu reflex en l'urbanisme i en l'epigrafia.

L'arqueologia ens mostra l'aparició dels grans edificis públics, la proliferació de termes i el desenvolupament d'una rica arquitectura domèstica testimoniada

7 En necròpolis de la Gàl·lia Cisalpina i el Vènet també s'ha documentat la pervivència de contenidors ceràmics indígenes en incineracions d'època tardorepublicana (vid. Fasfold et alii. 2004).

8 Exemples il·lustratius els constitueixen les inscripcions RIT 6, 10 i 14 (Alföldy. 1975).

9 Els epitafis de *Decimus Titurnius Diphilus* (RIT 16) i *Lucia* (RIT 11) pertanyen a aquesta tipologia. Aquestes esteles, pensades per senyalitzar el *locus sepulturae*, no superen el mig metre d'altura.

per l'estatuària i les pavimentacions massives. Part de la riquesa derivà d'un increment de l'explotació del territori basant-se en el model itàlic de producció conegut com les *uillae*. Es construeix un *forum adiectum* al costat del *forum* republicà de la colònia i del qual destaquen la basílica jurídica i un possible *calcidicum* amb estàtues. S'inicien les reformes de la Part Alta que acabaran més tard amb la seu del *Concilium Prouinciaie Hispaniae Citerioris*; apareix el complex lúdic del teatre i de les termes públiques del front marítim; i es reforma la xarxa viària *intra* i *extramoenia*. Durant el govern de Domicià es completarà la monumentalització de la Part Alta amb el Circ i després seguirà amb l'amfiteatre, bastit a principis del segle II dC gràcies a l'acte energètic d'un *flamen* provincial. El port, motor econòmic de la ciutat, és ampliat cap a ponent amb la construcció de noves naus d'emmagatzematge.

2. L'esplendor de les vies sepulcral (segles I - II dC)

Per allò que ens interessa el desenvolupament de la xarxa viària periurbana tingué una importància decisiva en la materialització de les àrees funeràries de Tàrraco en segles posteriors. Ja hem vist que durant el període tardorepublicà, les primeres àrees cementirials de Tàrraco es desenvoluparen al suburbi occidental al voltant de la via de la Fonteta, on les elits tarraconenses erigiren els seus monuments funeraris, directament inspirats en aquells que es construïen a la península Itàlica. En època augustal assistim al naixement d'una segona àrea funerària, aquesta ubicada al suburbi oriental de la ciutat, situada a l'est de l'actual casc urbà de la ciutat de Tarragona, i que s'estén per la franja espacial delimitada al nord per les muralles de la ciutat romana, medieval i moderna i al sud per la platja del Miracle. És durant el principat d'August que apareixen les primeres tombes ocupant aquesta àrea extramurs. Aquest fet permet connectar les primeres manifestacions funeràries amb la reforma viària impulsada per August, si bé aquesta reforma viària es troba ben documentada a través del mil·liari trobat a Tarragona i datat entre els anys 12 i 6 aC (RIT 934), a nivell arqueològic no disposem de dades tan concloents. Excavacions arqueològiques a la zona de ponent i del Francolí han documentat altres trams viaris que han estat datats en època augustal (López Vilar. 2006:52). L'existència d'una via en aquest sector del suburbi occidental en època augustal també pot ser inferida a través de l'existència de restes funeràries datades en aquest moment (Koppel. 2009, 505- 11)¹⁰. La presència de monuments sepulcral amb retrats funeraris que estarien integrats en sepulcres monumentals de tipus turri-forme ja als últims anys del segle I aC a l'entorn de la via de la Fonteta corrobora la monumentalització de la via.

10 En el seu article, E. M. Koppel recull un total de nou torsos d'estàtua que corresponen als retrats funeraris de quatre homes i dues dones. Quatre d'aquestes estàtues, totes esculpides en pedra local, procedeixen amb seguretat de la Necròpolis Paleocristiana i són datades per l'autora en el tercer quart del segle I aC.

La reforma viària al suburbi oriental comportà un nou accés prescindint de la dificultosa entrada a la ciutat pel costat de la torre de Minerva i accedint per l'actual Rambla Vella, delimitant el que, gairebé un segle més tard, serà la façana meridional del circ. És sota el mandat d'August quan probablement es construirà la porta d'*opus quadratum* a través de la qual la via penetra a Tàrraco (Dupré et al. 1988:65), i és possible que en aquest moment es construïssin els primers sepulcres monumentals al voltant de la nova porta. Ens en parlen de manera indirecta alguns fragments de decoració arquitectònica que encara avui es troben encastats a la muralla medieval i moderna de la ciutat¹¹. Així mateix, les inscripcions més antigues recuperades d'aquest suburbi, els epígrafs de *Rubenia* (RIT 15), de *L. Minucius Philargurus* (RIT 13) i l'epitafi d'*Ephesius* (RIT 5) daten totes elles entre els anys finals de la república i els primers moments de l'imperi.

Durant la primera meitat del segle I dC es van començar a poblar de sepulcres les àrees més properes a la ciutat del suburbi oriental. De fet, en època júlio-clàudia es van construir els primers mausoleus i recintes funeraris. En aquest moment assistim a un salt quantitatiu, ja que els vestigis funeraris es multipliquen en tots els suburbis de la ciutat. Durant els segles I i II s'intensifica la freqüentació funerària del suburbi oriental. Part d'aquesta eclosió funerària és contemporània a la construcció de l'amfiteatre de Tàrraco, que data de la primera meitat del segle II (Ted'a. 1990). L'edifici es va situar *extramoenia*, prop d'una de les portes de la ciutat que ja en aquell temps donava accés al gran complex arquitectònic format pel recinte de culte, la plaça de representació i el circ. L'amfiteatre va ser l'últim gran edifici que Tàrraco va incorporar al seu urbanisme, i va amortitzar un petit espai funerari que es trobava a redós de la via que arribaria a la zona del port. Aquest tram viari hagué de desplaçar-se per adaptar-se a la nova realitat topogràfica.

Pel que fa a les àrees funeràries del suburbi occidental, aquestes havien de competir per l'espai amb una trama urbanitzada molt consistent formada per luxoses residències suburbanes, espais domèstics més humils i àrees dedicades a activitats productives. De fet, les àrees funeràries es trobaven allunyades de la porta de la muralla, ja que l'espai més proper a aquesta estava densament ocupada per edificacions. No obstant això, l'arqueologia ha permès detectar la presència de recintes de planta quadrada a l'aire lliure i sepulcres monumentals al nord i al sud de la via (Amo i Barriach. 1975:111-2). Durant la primera meitat del segle II dC es basteix un nombrós grup de monuments sepulcrales en el tram final de la via de la Fonteta que pertanyen a tipologies molt diverses,

11 Ens referim a dos fragments que corresponen a frisos decoratius que estan integrats al llenç murari del passeig de Sant Antoni. En un apareix el cap d'un bou flanquejat per unes garlandes, mentre que en l'altre s'aprecien els triglifs d'un fris dòric. Durant les excavacions a l'amfiteatre dutes a terme pel Ted'a es recuperà una peça molt semblant a les anteriors on amb el cap d'un bou i una *patera* (Ted'a 1990, AFO-1047). En base a criteris estilístics, aquestes peces es daten entre època tardorepublicana i augustal.

des de sepulcres turriformes fins a altars monumentals¹². En una altra àrea als voltants de Tàrraco també trobem diverses tombes, tot i que no estan articulades al voltant d'una via principal, com passa en els suburbis oriental i occidental. Es tracta de la perifèria septentrional, una àmplia zona que s'ubica al nord-oest del recinte emmurallat de Tarragona. Aquí la presència de restes arqueològiques és bastant dèbil si la comparem amb la resta d'àrees suburbials de la ciutat. No obstant això es coneixen diversos vestigis arqueològics de tombes i monuments sepulcrales que principalment es daten a l'entorn dels segles II i III dC. (Figura 4)

Pel que fa al tractament del cadàver, a les necròpolis de Tàrraco es documenten incineracions i inhumacions que comparteixen els mateixos espais funeraris. Això vol dir que membres d'una mateixa família són inhumats i incinerats. Durant el segle I dC i, en menor grau, durant el segle II dC, incineracions i inhumacions coexisteixen, tot i que el ritual de la *humatio* és el dominant. L'elecció d'un o altre ritual, doncs, es deu a tradicions familiars i opcions personals i no pot atribuir-se de manera exclusiva a creences religioses o escatològiques concretes. En números absoluts, del total de 644 unitats funeràries documentades a Tàrraco en aquesta època, només 28 corresponen a incineracions (4,34%). La resta, 616 unitats funeràries (95,65%), són inhumacions. Les incineracions s'inscriuen dins un ampli marc cronològic que va del segle II aC fins a final segle II dC. Dins les incineracions es distingeixen dos grups: les incineracions primàries i les secundàries. Les primàries coincideixen en línies generals amb els *busta*, és a dir, quan la cremació del cadàver es realitza al mateix lloc on seran dipositades les cendres. Les incineracions secundàries impliquen el trasllat, més o menys complet, de les restes del difunt (*ossilegium*), cremat prèviament a l'*ustrinum* familiar o públic. Per altra banda, les inhumacions es disposen majoritàriament a l'interior de fosses simples o en un sistema mixt de fossa i coberta de *tegulae*, que són col·locades a doble vessant o horitzontalment. No obstant això, també s'han documentat altres tipus de contenidors funeraris com sarcòfags i taüts de plom.

El ritual funerari no és només com es gestiona la disposició del cadàver. Existeixen altres ítems que també en formen part, com ara els aixovars funeraris. Alguns d'aquests elements havien pertangut al difunt, d'altres eren petits regals o *munera* que els participants al *funus* dipositaven a la tomba. Altres objectes pertanyen a l'esfera simbòlica, com les monedes o les llànties, mentre que d'altres són de caràcter escaramàntic i protector. Del total de 644 tombes documentades només 136 presentaven aixovar, un 21,11%. Aquestes dades demostren com no existeix un comportament ritual únic, com existeix una àmplia variabilitat que els estudis regionals han de verificar i contextualitzar. Al

12 En molts casos només resten les fonamentacions d'aquestes construccions. Molt sovint el pèssim estat de conservació d'aquestes estructures no permet restituir-ne la seva tipologia original. No obstant això, comptem amb diversos elements de decoració arquitectònica que ens ajuden a copsar la dimensió monumental d'aquests edificis (vegeu Claveria. 2008 i 2009).

llarg del desenvolupament de l'arqueologia funerària cristiana s'ha cercat obsessivament configurar una “tomba pagana tipus” per confrontar-la amb la “tomba cristiana tipus”. La presència d'aixovar i una orientació diferent serien signes evidents de la fidelitat al paganisme. La presència d'aixovar, doncs, no és un tret distintiu de les tombes paganes si és que realment els comportaments funeraris reflecteixen credos religiosos.

Els objectes recuperats en els sepulcres de les àrees funeràries de Tàrraco es distingeixen per la seva homogeneïtat. Monedes, llànties, unguentaris i recipients ceràmics apareixen profusament. Molts d'aquests són elements vinculats amb celebracions rituals específiques, com ara la vetlla del cadàver (llànties¹³), la neteja i exposició d'aquest (unguentaris) o la realització d'ofrenes i la celebració d'àpats funeraris (plats, bols, tasses). Altres, com les monedes i els amulets cerquen de protegir el difunt de les influències perniciosos i garantir-li un viatge tranquil al més enllà. Malgrat aquesta uniformitat pel que fa als ítems que constitueixen els aixovars existeixen excepcions. Aquesta excepció està representada pels aixovars procedents de tombes de dones i infants. En el cas de les tombes femenines, en algunes apareixen objectes relacionats amb la *toilette*: miralls, caps de cosmètics, pintes, instruments relacionats amb el maquillatge, etc. La identitat social de la dona com a matrona es construeix a través d'aquests elements. Un altre cas excepcional el representen les tombes infantils. La *mors immatura* o *acerba* és sentida com particularment dramàtica i traumàtica reflectint-se en aquests aixovars diferencials formats per amulets i joguines. (Figura 5)

El cicle ritual no acabava amb el dipòsit de l'aixovar juntament amb el cadàver a l'interior del sepulcre. En aquell moment el difunt rebia de la comunitat dels vius el reconeixement de la seva nova condició a través de diversos rituals d'agregació. El mateix dia del funeral es celebrava el banquet, fúnebre (*silicernium*) durant el qual també s'efectuaven ofrenes de líquids, les anomenades *libationes*. A les àrees funeràries de Tàrraco no s'han documentat estructures arquitectòniques destinades a la celebració de banquets probablement perquè aquests àpats eren frugals i s'utilitzaven elements mobles de fusta per a la celebració d'aquestes reunions. No obstant això, en algunes tombes s'ha constatat la presència de restes de fauna com ossos d'oví, caprí, conill, bou, gallina i ous. En altres casos, la realització d'ofrenes d'aliments procedents del *silicernium* pot ser inferida a través de la presència de vaixel·la ceràmica en l'interior de la tomba. El ritual de la *profusio*, o sigui, de la realització de libacions, està testimoniada gràcies als conductes de libació presents en sarcòfags i sepulcres. (Figura 6)

13 Les llànties també eren utilitzades com a regals pels morts durant festivitats a ells dedicades: *ita ut ... omnib(us) K(alendis), nonis, idibus suis quisquibus(que) mensib(us) lucerna lucens... ponatur incenso imposito* (CIL. VI, 10248).

3. El naixement dels grans cementiris suburbans (segles III-IV dC)

Ja des de finals del segle II dC observem, d'acord amb el context global hispànic, una seriació de transformacions econòmiques i polítiques que estableixen per la ciutat, des del punt de vista del benestar urbà, una etapa regressiva tant per una bona part dels assentaments rurals com per a Tàrraco. L'epigrafia ens indica nous paràmetres vinculats a les elits tarraconenses que s'han relacionat amb les conseqüències de la guerra Civil entre Septimi Sever i Clodi Albí. La adhesió de la noblesa de la Citerior a la causa derrotada per Septimi podria haver significat l'inici de la decadència política de la *prouincia Hispania Citerior*. En el segle III la ciutat també fou parcialment destruïda pels francs i l'extensió de la província fou retallada amb la reforma de Dioclecià. L'arqueologia ens mostra com la ciutat ja no disposa de recursos per mantenir en ús el Teatre, el funcionament del seu clavegueram, la neteja dels carrers i bona part dels magatzems portuaris. Nous paràmetres constructius es van imposant lentament evidenciant una migradesa de recursos i una evolució que molts consideren precedent de les ciutats medievals.

Pel tema que ens ocupa, ja a mitjan segle II es registren els primers canvis en el panorama funerari que hem descrit més amunt. És en aquest moment quan moltes construccions suburbanes, que han quedat abandonades, són aprofitades per dipositar inhumacions. D'aquesta manera es creen petites necròpolis formades per un màxim de quatre sepulcres que es troben allunyades de les principals vies. És difícil saber quines són les raons d'aquest fenomen, però sembla que aquestes necròpolis que ocupen zones en degradació evidencien les pràctiques funeràries de la població més pobre. És probable que aquesta pràctica fos abusiva. És a dir, que aquelles famílies que utilitzaven aquells terrenys per a enterrar els seus difunts no en fossin els legítims propietaris. Aquestes pràctiques estan confirmades per textos legislatius com la *lex Lucerina* de la colònia Luceria que establia la prohibició de llençar brossa (*stercus*) o abandonar cadàvers (*cadavera*) en terrenys aliens (Carrol. 2006:74-5).

A finals del segle II també es registra una desacceleració pel que fa a l'activitat constructiva a les àrees funeràries de la via de la Fonteta i del tram de la via Augusta pel suburbi oriental. Alguns dels sepulcres monumentals comencen a degradar-se i els seus elements arquitectònics són espoliats. Tot i això hi ha sectors on algunes construccions altimperials pateixen remodelacions, però continuen acollint tombes, sobretot al suburbi occidental¹⁴. Al suburbi oriental, en canvi, cada cop s'hi documenten menys sepulcres per quasi desaparèixer l'activitat funerària al suburbi a mitjan segle III. En part és un procés lògic, donat que la cristianització progressiva de la ciutat comportà la pèrdua de valor de l'antiga arquitectura pagana. Un bon exemple d'això serà la reforma de la

¹⁴ El sector de necròpolis documentat als entorns de l'avinguda de Vidal i Barraquer es detectaren actuacions d'aquest tipus en àrees funeràries d'època júliclaudia (Remolà i Sánchez. 2004).

muralla de la veïna *Barcino* que va representar el desmuntatge de bona part de l'arquitectura funerària periurbana per tal d'aprofitar el seu material constructiu o epigràfic.

Al llarg del segle III s'evidencia un canvi en el paisatge suburbà amb l'inici del desenvolupament de grans àrees cementirials a cel obert, que arribaren al màxim ús durant els segles IV i V. Són àrees funeràries a cel obert que creixen en extensió sense afectar les tombes antigues i on apreciem petits passos de circulació. Entremig algun recinte funerari sense poder diferenciar jerarquies socials. Així, a la perifèria septentrional, al vessant de la muntanya de l'Oliva i durant la segona meitat del segle III comença a créixer la necròpolis de Mas Rimbau, separada uns 700 m del nucli emmurallat de la ciutat. Al suburbi occidental, al nord de la via de la Fonteta i a prop del recorregut de la via Augusta, en aquest punt també es desenvolupà un ampli cinturó funerari constituït per les necròpolis de Pere Martell (Amo. 1973), del Parc de la Ciutat (Ted'a. 1987) i del carrer de Prat de la Riba.

Al sud del camí de la Fonteta i cap a l'àrea portuària detectem, a partir de finals del segle II, importants transformacions relacionades amb l'abandó o reducció del sistema de magatzems portuaris d'èpoques precedents. Es detecta també la privatització domèstica mitjançant cases suburbanes disposades de forma més separades i on detectem evidències funeràries aïllades, algun sepulcre arquitectònic i també un mausoleu de grans dimensions. És un altre tipus d'ocupació funerària, més dispersa i integrada amb el nou paisatge urbà que es defineix en el segle IV. Però aquí no hi ha grans àrees funeràries a cel obert perquè és una àrea ocupada i viva urbanísticament que contempla una clara convivència entre els vius i els morts.

Ja hem esmentat que en el tram final de la via de la Fonteta al suburbi occidental existia una important àrea funerària en època altimperial i fins i tot anterior. A finals de segle III comença a desenvolupar-se amb força la necròpolis de Sant Frutuós ubicada a prop del riu Francolí, i també en clara relació amb la via paral·lela al riu Francolí. El moment de màxima expansió del conjunt correspon al baix imperi (segles IV-V), moment en què es desenvolupa una extensa i rica necròpolis cristiana *-ad sanctos-* lligada a la memòria dels màrtirs locals Frutuós, Auguri i Eulogi (López. 2006). Pel que fa als rituals funeraris, ja no trobem rastre d'incineracions en cap àrea funerària de Tàrraco i el ritual inhumador s'imposa finalment. També escassegen els aixovars i altres materials relacionats amb el desenvolupament del ritual funerari. Això no vol dir que ja no es segueixin els rituals, sinó que les evidències en el registre arqueològic disminueixen, fet que ens indueix a pensar en un empobriment general i/o en un canvi de mentalitat.

4. Els morts a la *Terracona* tardana (segles V-VI dC)

En una societat cada cop més cristianitzada les vies periurbanes i el gran complex cristià del riu Francolí són els principals arguments per entendre la topografia funerària. A més, tot i que l'àrea intramurs de la ciutat patí, excepte la part alta, un procés de ruralització, el perímetre de les muralles mantingué durant el segle V el seu valor jurídic i no es va enterrar dins d'aquest espai. Al segle V Tàrraco recuperà part del seu rol polític a la Península, ja que fou l'única capital peninsular no afectada pels pobles germànics que hi entraren. Un cop desaparegut l'Imperi, el nou poder visigot representà un canvi en l'escenografia del poder però, a nivell cultural, els ritus no experimentaren canvis.

L'àrea funerària coneguda com la Necròpolis Paleocristiana és el gran referent d'aquest moment. Es tracta d'un extens cementiri documentat per sota i al voltant de la gran basílica martirial aixecada en una necròpolis preexistent, ja delimitada per murs de tanca i que s'hauria format a partir de la pròpia deposició dels Sants a mitjan segle III. És l'única necròpolis de Tàrraco on no es respectaren les tombes anteriors i, consegüentment, les superposicions funeràries foren una constant tot cercant la proximitat amb l'emplaçament exacte de les relíquies martirials (*tumulatio ad sanctos o martyres*) i sense preocupar-se per ocultar tombes prèvies del correligionaris. No sabem la cronologia del temple cristià, però suposem una datació de finals del segle IV, més o menys la mateixa que una altra basílica funerària propera i també afectada per l'eixample urbanístic d'aquesta part de la ciutat. En aquesta part de la ciutat també detectem nombrosos mausoleus funeraris posant de manifest, juntament amb nombrosos sarcòfags, laudes sepulcral, etc., una àrea funerària benestant disposada a enterrar-se prop dels màrtirs locals o bé dins d'una basílica funerària de la qual desconeixem la seva adscripció.

Aquesta pràctica es va mantenir durant el segle V i, en el següent van desenvolupar-se una sèrie de processos que avui encara no estan del tot clarificats, però tot apunta a un trasllat del centres de prestigi religiosos a l'entorn de l'actual Catedral medieval. Això explica la disminució de les pràctiques funeràries en el sector del Francolí, l'aparició d'enterraments privilegiats en l'àrea de la Catedral i el desenvolupament, en plena època visigoda, de l'àrea funerària anomenada de Mas Rimbau. La tria d'aquest emplaçament en el segle III és una incògnita per estar en una àrea septentrional allunyada de la ciutat, si bé en línia recta està més a prop de la Part Alta que aquesta de la zona portuària. Es troba en l'àrea més rústica de la perifèria, però fàcilment visible si ens la imaginem condicionada i plena de fites funeràries. La seva perdurabilitat en època visigoda fa plantejar un ús preferent per part de la seva societat, que podria accedir-hi a través de camins, fent més atractiva aquesta opció per a la gent que vivia dins la Part Alta. Aquí observem una transició clara entre una fase, segles IV-V, on prevalen les àmfores o les teules com a material aprofitat per fer els contenidors funeraris a, ja en els segles següents, l'ús de lloses de pedra

per a la construcció de cistes i cobertes. És un nou costum del tot coherent amb el que ens diu l'arqueologia funerària visigoda. (Figures 7 a 10)

Per concloure aquesta relació coneixem una petita àrea funerària dins l'arena de l'amfiteatre i associada a l'església que es va aixecar en el segle VI commemorant el lloc del martiri dels Sants Frutuós, Auguri i Eulogi.

Judit Ciurana
Josep M. Macias
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

TEXTOS RECOMANATS I BIBLIOGRAFIA BÀSICA

ANTROPOLOGIA

ALEMÁN I , BOTELLA MC, RUIZ L. Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual. *Archivo Español de Morfología*. 1997;2:7-17.

BAIXARIAS J. La Enfermedad en la Hispania Romana: Estudio de una necropolis Tarraconense. *Libros Pórtico*, Zaragoza. 2002.

BASS WM. Human Osteology: A laboratory and field manual of the human skeleton. 3rd Ed. The Missouri Archaeological Society. 2. Columbia. 1987.

BRICKLEY M, MCKINLEY JI. Guidelines to the Standards for Recording Human Remains. IFA Paper. 2004;7.

BROOKS S, SUCHEY JM. Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsády-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 1990;5:227-38.

BROTHWELL DR. Digging up Bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains. *British Museum (Natural History)*, London. 1981.

BRUZEK JA. Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal Of Physical Anthropology*, 2002;117:157-68.

BUIKSTRA JE, UBELAKER DH. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archaeological Survey Research Series*. 1994;44.

CAMPILLO D, SUBIRÀ ME. Antropología física para arqueólogos. Ed. Ariel Prehistoria. 2004.

DUDAY H. The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeoethanology. *Oxbow Books*, Oxford, UK. 2009.

FAZEKAS I, KÓSA F. Forensic Fetal osteology. *Akadémiai kiadó*. Budapest. 1978.

FEREMBACH D, SCHWIDETZKY I, STLOUKAL M. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Journal of Human Evolution*. 1980;9:517-49.

LOVEJOY CO, MEINDL RS, PRYZBECK TR, MENSFORTH RP. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*. 1985;68:15-28.

PEARSON K. Mathematical contributions to the Theory of Evolution: on the reconstruction of the stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 1899;192:169-244.

SAFONT S, MALGOSA A, SUBIRÀ ME. Sex assessment on the basis of long bone circumference. *American Journal of Physical Anthropology*. 2000;113(3):317-28.

SCHEUER L, BLACK S. Developmental Juvenile Osteology. *Academic Press*. 2000.

SCHOUR I, MASSLER M. The development of the human dentition. *The Journal of the American Dental Association*. 1941;28:1153-60.

SCHUTKOWSKI H. Sex determination of infant and juvenile skeletons. I: Morphognostic features. *American Journal of Physical Anthropology*. 1993;90:199-205.

TROTTER M, GLEESER GC. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*. 1952;10: 463-514.

UBELAKER DH. Human Skeletal Remains: excavation, analysis, interpretation. *Washington: Taraxacum*. 1978.

UBELAKER DH. Estimating age at death from immature human skeleton: an overview. *Journal of forensic Sciences*. 1987;32:1254-63.

PALEOPATOLOGIA

AUFDERHEIDE AC, RODRIGUEZ-MARTIN C.

The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge University Press. 1998.

CAMPILLO D. Introducción a la paleopatología. Ed. Bellaterra arqueología. 2001.

ISIDRO A, MALGOSA A. Paleopatología: la enfermedad no escrita. Ed. Masson. Barcelona. 2003.

ORTNER DJ, Putschar WGJ. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Smithsonian Contributions to Anthropology. 28. 1981.

STECKEEL RH, LARSEN CS, SCIULLI PW, WALKER PL. The Global History of Health Project. *Data Collection Codebook*. <http://global.sbs.ohiostate.edu/> 2005.

WALDRON T. Palaeopathology. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge University Press. 2009.

ANATOMIA

FENEIS D. Nomenclatura anatómica ilustrada. 5a ed. Ed. Masson. 2007.

KÖPF-MAIER P. Wolf-Heidegger's Atlas de Anatomia. 2T. Marban, S.L. Madrid, 2000.

MAYS S. The Archaeology of Human Bones. 2nd Edition. Routledge, Abingdon. 2010.

PUTZ R, PABST R. *Atlas de Anatomia Humana Sobotta*. 2T. 22ª ed. Ed. Panamericana. Buenos Aires, 2007.

TESTUT L, LATARJET A. Tratado de anatomía humana. Salvat editores, SA. Barcelona. 1975.

SPALTEHOLZ W. Atlas de anatomía humana. Vol. I. Huesos, articulaciones y ligamentos. 10ª ed. Labor, Barcelona. 1976.

ARQUEOLOGIA

ALFÖLDY G. Die Römischen Inschriften von Tarraco. Madrider Forschungen 10, Walter De Gruyter, Berlín. 1975.

ALFÖLDY G. Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco. Actas del I Congreso internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años, Universidad de Valladolid, Centro Buendía, Valladolid. 2001:61-75.

ARIÑO B. Epigrafía latina republicana de Hispania, Instrumenta 26, Universitat de Barcelona, Barcelona. 2008.

BERNS CH. Ein Grabbau Für Verschiedene Betrachter Zu Einem Spätrepublikanischen Architekturfragment Aus Tarragona. Monumentum et instrumentum inscriptum Beschriftete Objekte aus Kaiserzeit und Spätantike als historische Zeugnisse Festschrift für Peter Weiß zum 65. Geburtstag, Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 2008:9-20.

CARROL L M. Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe, Oxford Studies in Ancient Documents, Oxford University Press, Oxford. 2006.

CIURANA J, MACIAS JM. La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco, Vaquerizo. Las áreas suburbanas en la ciudad histórica, Monografías de arqueología cordobesa 18, Córdoba. 2010:309-34.

CLAVERIA M. Los altares monumentales con pulvini del nordeste peninsular. Escultura romana en Hispania V. Actas de la reunión internacional celebrada en Murcia del 19 al 11 de noviembre de 2005), Tabularium, Murcia. 2008:345-96.

CLAVERIA M. Los relieves funerarios en piedra de los talleres locales en Tarraco, Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain (Arles et Aix-en-Provence, 21- 23 mai 2007), Centre Camille Jullian, CNRS, Aix- Marseille Université, Ministère de la Culture, Arles. 2009:495-504.

DEL AMO MD. La necrópolis de Pere Martell, Boletín Arqueológico, época IV, fasc. 113-120, RSAT, Tarragona. 1973:103-71.

DEL AMO MD, BARRIACH FA. Noticario: hallazgos arqueológicos en el Camí de la Fonteta, Butlletí Arqueològic, época IV, fascs. 129-132, RSAT, Tarragona. 1975:107-12.

FASFOLD P, MARZOLI MG, ORTALLI J, SCHEID J. La necropoli sulla duna. Scavi a Classe romana. Mostra a Classe (Ravenna), Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Emilia Romagna, Frankfurt/Ravenna). 2004.

GURT JM, MACIAS JM. La ciudad y el territorio de Tarraco: el mundo funerario, Vaquerizo, Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano, Córdoba. 2002:87-112.

HENNING H, EHRHARDT N, WIESEHÖFER J. Monumentum et instrumentum inscriptum

Beschriftete Objekte aus Kaiserzeit und Spätantike als historische Zeugnisse Festschrift für Peter Weiß zum 65. Geburtstag, Stuttgart, Franz Steiner, Verlag. 2008:9-20.

HERNÁNDEZ GUERRA L, SAGRESO L, SOLANA JM. (eds.) Actas del I Congreso internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años, Universidad de Valladolid, Centro Buendía, Valladolid. 2001:61-75.

KOPPELE. Los retratos funerarios en piedra de los talleres locales en Tarraco, Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain. Arles et Aix-en-Provence (21-23 mai 2007), Centre Camille Jullian (CNRS, Aix-Marseille université, Ministère de la Culture), Arles. 2009:505-11.

LÓPEZ VILAR J. Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco, Sèrie Documenta 4, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona. 2006.

MACIAS JM. Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?", Zona Arqueológica 9, Recópolis y la ciudad en la época visigoda, Madrid. 2008:292-301.

MACIAS JM, FIZ I, PIÑOL L, MIRÓ MT, GUITART J. Planimetria Arqueològica de Tàrraco, Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya 2, Treballs d'Arqueologia Urbana 1, Documenta 5, Tarragona. 2007.

MACIAS JM, REMOLÀ JA. L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de Mas Rimbau (Tarragonès), Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat, Biblioteca Tarraconense, Tarragona. 1995:189-201.

MIR H. C/ Ramon i Cajal (obres del col·lector), Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999), Tarragona. 2000:293-302.

NOGUERA J M, CONDE E. Escultura romana en Hispania V. Actas de la reunión internacional celebrada en Murcia del 19 al 11 de noviembre de 2005, Tabularium, Murcia. 2008:345-96.

OTIÑA P, POCIÑA CA. Memòria d'excavació: Parcel·la 22 B del PERI 2 (Jaume I- Tabacalera) Tarragona (Tarragonès), CODEX, Tarragona. 2005.

PEARCE J, MILLETT M, STRUCK M. Burial, Society and Context in the Roman World, Oxbow Books, Oxford. 2000.

REICHERT L. Palilia 8. Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten. Culto dei morti e costumi funerari romani. Internationales Kolloquium, (Rom 1-3 April 1998), Deutsches Archäologisches Institut Rom, Roma. 1998.

REMOLÀ JA, SÁNCHEZ J. Memòria de l'excavació arqueològica realitzada en la prolongació de l'Avda. Vidal i Barraquer (Ronda Interior), Tarragona (Tarragonès), CODEX, Tarragona. 2004.

SCHEID J. Contraria facere. Reversements et déplacements dans les rites funéraires, Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Archeologia e Storia Antica 6, Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nàpols. 1984:117-39.

SCHEID J. Pour une archéologie du rite. Nouvelles perspectives de l'archéologie funéraire, Collection de l'École Française de Rome 407, École Française de Rome, Roma. 2008.

TED'A. Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco, Memòries d'excavació 1, Ajuntament de Tarragona, Instituto Nacional de Empleo, Fons Social Europeu, Tarragona. 1987.

TED'A. L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica, Memòries d'excavació 3, Ajuntament de Tarragona, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Instituto Nacional de Empleo, FSE, Tarragona. 1990.

CATÀLEG D'IMATGES

Figura 1. Plànol 1. Planta de Tàrraco (Ciurana/Macias 2010). 1. Via republicana. 2. Via Augusta sector oriental. 3. Via de costa. 4. Via Augusta d'accés al fòrum. 5. Via Camí de la Fonteta. 6. Via portuària. 7. Via paral·lela al riu Francolí.

Figura 2. Plànol 2. Planta arqueològica de la necròpolis de Mas Rimbau.

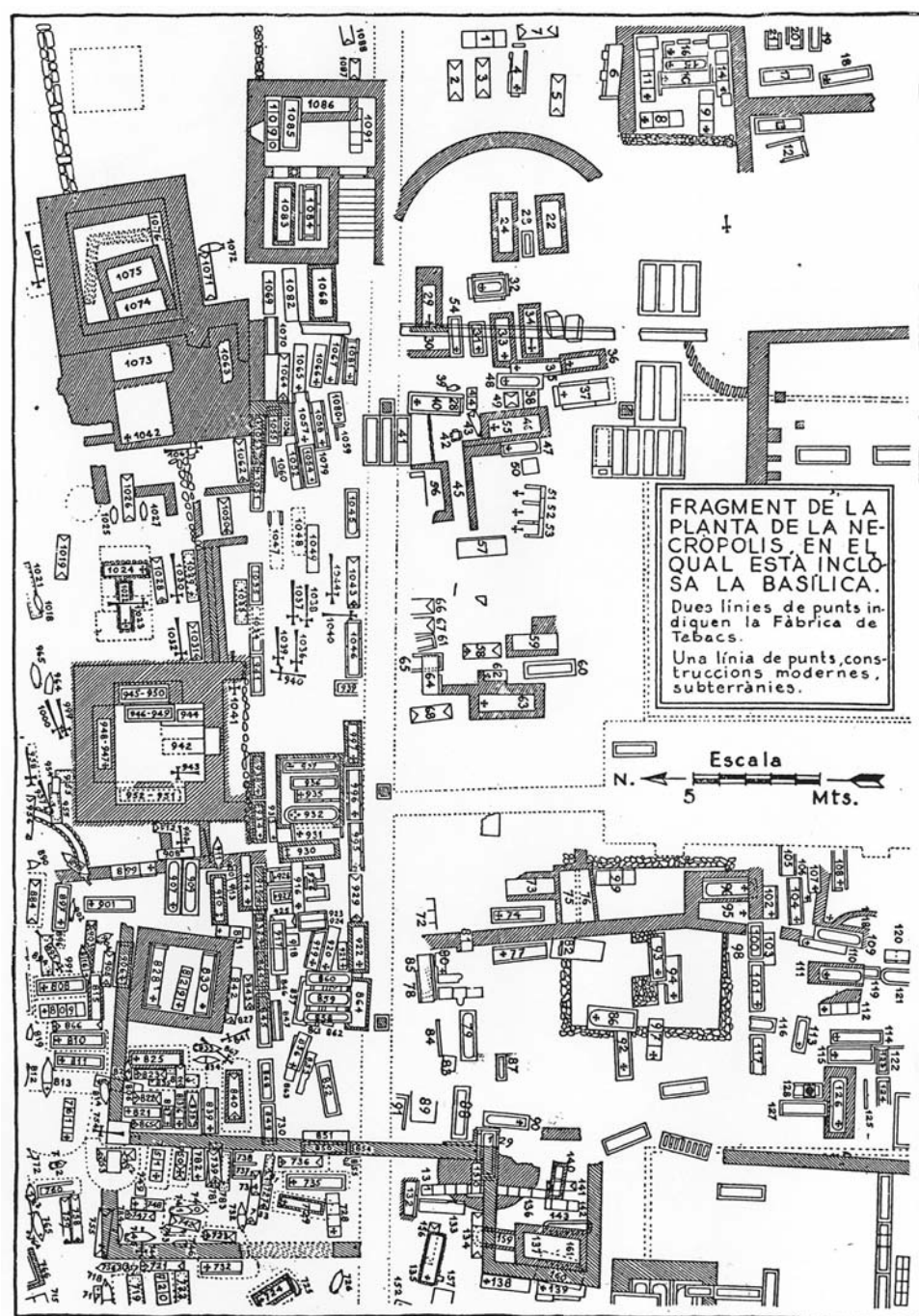

Figura 3. Plànol 3. Planimetria arqueològica de part de la necròpolis i basílica paleocristiana de la Tabacalera. (Serra Vilaró).

Figura 4. Tipologies més usuals dels suports epigràfics de les commemoracions funeràries a Tàrraco. 1. Bloc (RIT 547). 2. Placa (RIT 232). 3. Placa (RIT 367). 4. Estela (RIT 213). 5. Altar (RIT 407). 6. Pedestal d'estàtua (RIT 470). 7. Tapa de sarcòfag (RIT 503). Fotos extretes d'Alföldy 1975.

Figura 5. Mostra d'aixovars funeraris d'època altimperial. 1. Petita ànfora. 2. Anforisc. 3. 5 petits vasos. 6-7. Llànties. 8. Ungüentari. 9. Calamus de bronze. (Ciurana/Macias 2010).

Figura 6. Detall d'una tomba amb obertura per libacions del Camí dels Cossis. (Arxiu Codex).

Figura 7. Vista general de l'àrea funerària d'Antoni Guàrdias, 17. (Arxiu Codex).

Figura 8. Detall de l'àrea funerària d'Antoni Guàrdias, 17. (Arxiu Codex).

Figura 9. Detall de l'àrea funerària d'Antoni Guàrdias, 17. (Arxiu Codex).

Figura 10. Detall de l'àrea funerària d'Antoni Guàrdias, 17, amb tomba reutilitzada. (Arxiu Codex).

Figura 11. Aspecte de la pell d'un pacient afecte d'osteomielitis crònica.